

В.А.Чехович

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ
В 20-Х РОКАХ

Однією з важливих умов розв'язання завдань радянського національно-державного будівництва була політика коренізації, яка на Україні набула форми українізації. Основний зміст її полягав у залученні корінного населення республіки до державного й господарського будівництва, врахуванні національних факторів у справі комплектування кадрами партійного і державного апарату, громадських організацій; запровадженні в усіх установах української мови; вивченні національних обрядів і звичаїв населення, соціально-політичних й історико-побутових умов України, розвитку української радянської культури^{*}. Досвід державно-правового розв'язання ряду питань, пов'язаних, зокрема, з проблемами української мови, діловодства тощо, заслуговує на увагу, особливо в сучасних умовах.

Ми ставимо за мету подати лише загальний огляд партійних і державних рішень із зазначених питань.

Що стосується відповідних партійних рішень, то тут насамперед треба назвати загальновідому резолюцію ЦК РКП/б/ "Про радянську владу на Україні" /в її основу лягли тези, написані В.І.Леніним/, підтверджену Восьмою Всеросійською партійною конференцією /грудень 1919 р./. В ній, зокрема, зазначалося: "Зважаючи на те, що українська культура /мова, школа і т.д./ протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури. Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення в середовищі відсталого частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії. Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову

^{*} Останнім часом з'явилися публікації Б.В.Чирка, М.І.Панчука, В.С.Лозицького, в яких звертається увага на цю проблему. Однак вона потребує ширшого, поглибленого аналізу з боку й істориків-правознавців.

на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську нову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою"¹.

У зв'язку з переходом до відбудови народного господарства особливою гострото набула розробка практичних заходів щодо ліквідації фактичної нерівності націй, яка дісталася нам в спадщину від царизму, а також всемірного розвитку національних мов та впровадження їх у діяльність державного апарату. Ці проблеми порушив В.І.Ленін у своєму листі "До питання про національності або про "автономізацію". Керуючись ленінськими настановами, X та XII з'їзди РКП/б/ в резолюціях з національного питання накреслили широку програму ліквідації фактичної нерівності народів Союзу РСР, їх господарського і культурного розвитку. Так, XII з'їзд РКП/б/ /17-25 квітня 1923 р./ рекомендував членам партії добиватися, зокрема, того, щоб в органах національних республік і областей працювали переважно місцеві люди, які знають мову, побут і звичай народу, серед якого живуть, щоб були прийняті спеціальні закони, що забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, які обслуговують місцеве інонаціональне населення і національні меншості, - закони, які з усією революційною суворістю карають усіх порушників національних прав і особливо прав національних меншостей².

Визначаючи практичні заходи щодо втілення в життя резолюції XII з'їзду, Четверта нарада ЦК РКП/б/, у якій взяли участь відповідальні працівники національних республік і областей /9-12 червня 1923 р./, вказала на необхідність систематичної і неухильної роботи в галузі націоналізації державних і партійних установ у республіках і областях в плані поступового впровадження в діловодство місцевих мов. Відповідальні працівники зобов'язані були вивчити місцеві мови. Передбачалося також створення військових шкіл у республіках і областях для підготовки в певний строк командного складу з місцевих людей, що могли стати потім ядром для

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - К., 1979. - Т.2. - С.120-121.

2. Там же. - С.423.

організації національних військових частин³.

Вищеназвані питання неодноразово були предметом обговорення керівних органів КП/б/У, зокрема, на листопадовому /1920 р./ пленумі ЦК КП/б/У, 1-й Всеукраїнській нараді КП/б/У /травень 1921 р./, на лютневому /1922 р./ пленумі ЦК КП/б/У. Останній розглянувши проект директив з національного питання на Україні, що його підготував на початку 1922 р. голова Раднаркому УСРР Х.Г.Раковський, ухвалив прийняти його за основу з деякими змінами. Зокрема, пленум що раз підтвердив необхідність знання державними службовцями української мови, а також встановив, що "...мова викладання в школах запроваджується згідно з волевиявленням населення. Думка ж викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися"⁴. Остаточну редакцію тез пленум доручив комісії в складі Д.З.Мануїльського, М.О.Скрипника, В.П.Затонського, С.В.Косіора та Г.Ф.Гринька. Жовтневий пленум ЦК КП/б/У 1922 р. підтвердив і доповнив постанову лютневого пленуму, прийнявши її як директиви з національного питання. В них наголошувалося, що ні про який відступ від попередньої партійної лінії в справі розвитку української національної культури не може бути й мови. В директивах було накреслено заходи щодо розвитку української мови, культури, шкільної та видавничої справи. Зокрема, вказувалося на необхідність заборонити установам та службовим особам відмовлятися від розгляду документів та матеріалів лише на тій підставі, що вони написані українською чи російською мовами. Було зафіксовано також положення, що в школах з російською мовою викладання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в школах з українською мовою викладання - російської. Мова викладання мала впроваджуватися за волевиявленням населення. Все це здійснювалося за постановами Ради й узаконювалося особливими декретами⁵.

При цьому слід відзначити, що проект тез Х.Г.Раковського вміщував пункт, який не увійшов до опублікованого тексту директив. На його думку, мали бути рівноправними державними мовами українська і російська мови; мовам всіх національних меншостей /єврейської, німецької, польської, болгарської та ін./ надавалася б повна гарантія вільного розвитку. Крім того, поступове витіснення російської мови, вважав Х.Г.Раковський, мало стати

3. Там же. - С.471.

4. ЦДАЖР, ф.1, оп.2 доп, спр.18, арк.10.

5. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.-Т.І. - К.1976 - С 224

підсумком природного розвитку української культури, а не наслідком адміністративного розпорядження і тиску згори. Тобто, гадасмо, погляди голови Раднаркому України на державну мову з часом трохи змінилися. Ще у березні 1919 р., виступаючи на III Всеукраїнському з'їзді Рад, він, зокрема, сказав: "Українська Радянська Республіка є Радянською Республікою для всіх робітників і селян України... Тут нема жодної мови, яку можна було б назвати державною мовою. Це однакове право як за українською мовою, так за російською, і за польською... Ми заявляємо, що в цей момент говорити, що тут та чи інша мова є державна мова або мова, яка першенствує, було б однаково шкідливо для революції. Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишилася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською"⁶. Х.Г.Раковський, як і деякі інші радянські та партійні працівники України, явно недооцінював тоді гостроту мовного питання в республіці. Ось що писав Затонський /хоч це аж ніяк не могло бути виправданням/: "Звичайно, тепер вже легко бути розумним. Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної ради чи Директорії було певно підозріння до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства, безперечно українського походження. Але ще більш було в цьому відгуків люксембургіанства у чималій частині комуністів, та й просто русотяпства людей, що зростали на російській культурі і не хотіли пристосуватися до культурних потреб широких працівних мас інших національностей. До розуміння абсолютної правильності ленінської позиції в національному питанні багато доходили гірким досвідом дальших років, коли саме на національному тлі Україна найдовше палала полум'ям громадянської війни і була базою для всяких Заболотних, Тютюнників і інших національно-куркульських отаманів"⁷.

Однак зазначимо, що і в той час Х.Г.Раковський не був противником української мови і не виступав проти її активного функціонування. На тому ж III Всеукраїнському з'їзді Рад він сказав, зокрема: "Але ми так само не можемо як Радянська влада, ми не можемо не заходячи в суперечність із самим собою, не можемо й не повинні відбирати можливості в українських селян, щоб вони могли

6. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенограф.звіт. - Харків, 1932.- С.77-78.

7.Там же. - С.8.

свою рідною мовою вести свою пропаганду. Коли український селянин матиме свою власну інтелігенцію, комуністичну інтелігенцію, радянську інтелігенцію, коли він, український селянин, з української мови зробить знаряддя свого визволення, тоді не потрібні ніякі декрети, щоб мова, якою говорить величезна більшість населення, стала фактично домінуючою мовою. Але цього не потрібно робити декретами; декретування мови є тільки реакційним заходом робітничо-селянського правління. Треба, щоб не було ніякого тиску. Я повинен перед вами заявити, що нам довелося оголосити догану комісарові пошт і телеграфів, який, всупереч духові й букві урядової декларації, видав наказ, що політично діловодство на пошті й телеграфі повинно вестися виключно російською мовою. Тут всі мови однакові"⁸. Таким чином, Х.Г.Раковський, будучи противником вольового рішення мовної проблеми, в 1922 р. /порівняно з 1919 р./ дещо змінив свою позицію щодо державної мови на Україні. Як бачимо з проекту тез, він вважав, що державними мають бути дві мови - російська й українська.

За дорученням жовтневого пленуму ЦК КП/б/У на основі і з урахуванням рішень УІІ конференції КП/б/У /квітень 1923 р./ було вироблено широкий план розвитку української радянської культури, української мови та українізації державного і господарського апарату. Його було розглянуто й затверджено на засіданні Політбюро ЦК 23 травня 1923 р. по доповіді Е.І.Квірінга. Планом передбачалися заходи в справі українізації діловодства, навчальних закладів, партосвіти, розвитку культури та мов національних меншостей. У матеріалах комісії ЦК, яка готувала цей план, російська й українська мови називалися "державними". Г.І.Петровський запропонував написати "загальноживані мови". Однак його пропозицію більшістю голосів було відхилено. Г.І.Петровський та М.В.Фрунзе, не погодившись з таким рішенням, висловили особливу думку з цього приводу. 2 червня 1923 р., обговоривши їхню пропозицію, пленум ЦК КП/б/У погодився її прийняти.

Питання проведення українізації перебували і далі в центрі уваги партії, зокрема, березневого й квітневого 1925 р., червневого 1926 р. пленумів ЦК, з'їздів та конференцій КП/б/У.

Законодавче розв'язання питань відкриття шкіл та організації в них занять рідною мовою слід віднести ще до першого періоду існування Радянської влади на Україні. Так, вже 11 січня 1918р.

8. Там же. - С.77-78.

ЦВК Рад України прийняв декрет про скасування обов'язкової загальнодержавної мови. В опублікованому 17 лютого того ж року офіційному повідомленні секретарства народної освіти за підписом народного секретаря В.П.Затонського рішуче спростовувалися чутім про заборону української мови і закриття українських шкіл. "В Українській республіці, яка тепер стає справді народною, - відзначилося в ньому, - всі національності мають однакові права. Державна мова знищується, кожний має право користуватися тією мовою, яку він вважає найкращою. Всі школи - українські, російські, єврейські - повинні відкритися і продовжувати свою святу справу народної освіти під контролем і керівництвом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів".

Після відновлення Радянської влади на Україні питанню викладання мови також приділялася увага. 4 березня 1919 р. наркомат освіти України прийняв постанову про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України. Враховуючи скасування державної мови і оголошення всіх місцевих мов рівноправними, наркомат освіти надавав населенню право на місцях визначати мову, якою мало здійснюватися викладання в школах із забезпеченням інтересів всіх національних груп. У постанові підкреслювалося, що царизм протягом довгого часу забороняв українську мову і переслідував українську культуру, в зв'язку з чим постає завдання активно працювати в цьому напрямі для здійснення ідей інтернаціоналізму та соціалістичної перебудови суспільства. З цією метою у школах з російською мовою викладання запроваджувалося обов'язкове вивчення української мови або однієї з мов, якою розмовляло місцеве населення /польської, єврейської, німецької та ін ./. Крім того, Наркомос вважав за необхідне запровадити обов'язкове викладання в школі історії та географії України.

Цю роботу було продовжено після відновлення Радянської влади та визволення території України від денікінських військ. 21 лютого 1920р. ВУЦВК прийняв постанову "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською". В ній було сказано, що на всій території Української СРР, у всіх цивільних і військових установах українська мова має вживатися нарівні з російською. Ніяких переваг російській мові не надавалося. Всі установи зобов'язані були приймати заяви й інші справи як російською, так і українською мовами, і за відмову чи уникнення в прийомі винуватці мали

притягатися до відповідальності за всією суворістю військово-революційних законів⁹. Це був, по суті, перший законодавчий акт в напрямі українізації.

21 вересня 1920 р. РНК УСРР прийняв постанову про впровадження української мови в школах і радянських установах¹⁰. Раднарком доручив Наркомосові розробити план її втілення в життя, зокрема видати достатню кількість необхідних підручників, а губвиконкоми зобов'язав випускати не менш як одну українську газету. Одночасно радянські службовці мали вивчити українську мову у вечірніх школах, а керівники установ вжити заходів для прийняття на службу тих співробітників, які знають мову і можуть задовольнити відповідні вимоги населення. Мовне питання дістало відображення в резолюції III сесії ВУЦВК /листопад 1920 р./ . Сесія доручила Наркомосові вжити усіх заходів діл виконання декрету Раднаркому про обов'язкове опанування усіма службовцями державних /цивільних і військових/ установ республіці української мови.

Умови громадянської війни не давали можливості проводити мовну політику в повному обсязі. І тільки з переходом до мирного будівництва вона почала здійснюватися послідовніше. 1 серпня 1923 було видано постанову ВУЦВК і Раднаркому УСРР "Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української мови"¹¹; 27 липня - декрет Раднаркому УСРР "Про заходи по українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ"¹². Ці акти стали правовою основою в посиленні українізації державного апарату. Було відзначено, що робітничо-селянський уряд України, вважаючи обов'язковим і в майбутньому знання службовцями російської мови, яка є засобом міжнаціонального спілкування, визнає необхідним, і насамперед протягом найближчого періоду, зосередити увагу держави на розширенні сфери вживання української мови, Визнання досі нормальної рівності між двома найбільш поширеними на Україні мовами - українською і російською - констатувалося недостатнім. Внаслідок порівняно слабкого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності навчальних посібників, достатньо підготовлених кадрів на практиці фактично переважала російська мова.

9. Збірник узаконень УРСР. - 1920. - № 1. - Ст.5 /далі - 3У УРСР/.

10. 3У УРСР. - 1920. № 24. - Ст.509.

11. 3У УРСР. - 1923. № 29. - Ст.435.

12. Там же. - Ст.430.

Для усунення цієї нерівності законодавчими актами передбача-вся ряд практичних заходів, які при рівноправності мов усіх національностей, що функціонували на території України, мали забезпечити українській мові місце, відповідне кількості українців на території УСРР. Підтвердивши рівноправність мов усіх національностей, що проживали на Україні, і створення кожному громадянину будь-якої національності рівних можливостей у його стосунках з державними органами і державних органів з громадянами користуватися рідною мовою, ВУЦВК і Раднарком УСРР постановили, що з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою, вона є переважною для офіційних зносин. Відповідно ж до політичної і культурної питомої ваги російської мови та її поширеності на Україні, відзначалося далі в постанові, "...вважати найбільш розповсюдженими на Україні обидві мови - українську і російську". У зв'язку з цим робітничо-селянська влада у зверненнях до населення України мала в цілому користуватися двома мовами. В межах адміністративно-територіальних одиниць /районів, округів, губерній/ та в містах, де більшість населення належала до національних меншостей /тобто перевищувала за своєю чисельністю половину усього населення тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці/, органи влади мали користуватися мовою більшості населення. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читаннях і у всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надавалося право вільно говорити своєю рідною мовою.

ВУЦВК і Раднарком УСРР накреслили широкий комплекс практичних заходів щодо переведення на українську мову діловодства центральних і місцевих державних органів та установ, вивчення їхніми працівниками української мови /організації в установах спеціальних курсів та ін./. Було встановлено, що з введенням у дію вищезазначених законодавчих актів ніхто з громадян, які не володіють обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу, а ті, хто вже перебуває на державній службі і не володіє ними, зобов'язані вивчити їх протягом року. Ті, хто не вивчить українську мову до встановленого строку, звільняється з державної служби і не могли бути прийняті в жодну установу без знання української мови.

Прийнятий РНК УСРР декрет від 27 липня 1923 р. на доповнення до постанови "Про впровадження української мови в школах і радян

ських установах" від 21 вересня 1920 р. докладно визначав порядок і строки українізації всіх учбових закладів республіки. Згідно з ним остаточне переведення установ соціального виховання* на українську мову, крім установ національних меншостей, треба було завершити протягом 2-х найближчих років, і поступово, відповідно до наявності наукових сил, що володіли українською мовою, українізувати всі установи професійної освіти. Було запропоновано продовжити впровадження викладання української мови і українознавства в неукраїнізованих школах як обов'язкової дисципліни, накреслено заходи щодо підготовки вчителів і викладачів, які знають українську мову, видання необхідної кількості відповідних підручників та посібників. Значну роботу в справі українізації передбачалося провести у частинах Українського військового округу, особливо в територіальних формуваннях. Перед військово-учбовими закладами УСРР було висунуто завдання підготувати достатню кількість червоних командирів, які володіють українською розмовною та командною мовою. Для цього вже в 1924-1925 рр. цілий ряд піхотних, артилерійських та кавалерійських шкіл командного складу мав повністю перейти на українську мову викладання на зразок Харківської школи червоних старшин. В усіх військових школах українська мова мала стати обов'язковим предметом. Було створено комісії для перекладу ряду воїнських підручників.

Всі ці заходи щодо українізації, розвитку української культури й культур національних меншостей було визнано правильними і підтверджено на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад /17-20 січня 1924р./ . З'їзд доручив урядові втілити в життя накреслені програми культурного будівництва, звернувши водночас увагу на розвиток культур національних меншостей, як на засіб, що втягує всі працюючі маси меншостей до радянського будівництва. Одночасно з'їзд зазначив, що він вітає українізацію апарату й частин Червоної Армії і зобов'язує ЦВК вжити всіх заходів якнайшвидшого забезпечення їх як у політичному, так і в матеріальному плані".

В результаті вжитих заходів протягом 1924-1925 рр. діловодство у переважній більшості райвиконкомів, окрвиконкомів, у багатьох республіканських відомствах вже було переведене на українську мову. Українську мову навчання було впроваджено в переважній більшості шкіл соціального виховання та профосвіти.

13. ЗУ УРСР. - 1924. № 4-5. - Ст.32.

* Дитячі будинки, садки, школи та ін.

На українську мову перейшло багато видавництв і редакцій газет та журналів. Пленум ЦК КП/б/У, що відбувся 22 березня 1924 р., звернувши увагу на значні досягнення в українізації низових органів, вказав однак, на недостатність цієї роботи в центральних, губернських та окружних органах. Жовтневий пленум ЦК КП/б/У 1924р. прийняв рішення продовжити строки українізації, а лютий /1925 р./ обговорив питання про проведення повної українізації державного апарату. Велике значення для цієї справи мали рішення квітневого /1925р./ пленуму ЦУ КП/б/У. На ньому за дорученням Політбюро з доповіддю "Про українізацію" виступив О.Н.Шумський. Основну увагу в своєму виступі він приділив внутрішнім проблемам національної політики на Україні, а також порушив питання українізації в широкому соціально-культурному розумінні. Пленум ухвалив резолюцію "Про українізацію", в якій було викладено основні положення доповіді О.Я.Шумського й визначено чергові завдання партії у справі українізації. Відзначивши труднощі у здійсненні українізації /відсутність українських шкіл до Жовтневої революції на Україні і заборона української мови, пригнічення української культури царизмом, насильницька русифікація тощо/, пленум визначив історичні умови, які сприяли здійсненню українізації, а саме: значна частина українських пролетарів походила із селян-українців і знала мову та побут корінного населення. КП/б/У і комсомол мали значні кадри українців; українська мова дуже близька до російської, що полегшувало її вивчення, тощо. Відзначивши певні успіхи, досягнуті за два роки в справі українізації державного апарату і народної освіти, пленум вказав на недостатність цієї роботи в партійному і профспілковому апаратах, партійному і громадському житті і висунув завдання поряд з продовженням українізації державного апарату прискорити українізацію партійного апарату і всього громадського життя, Пленум ЦК вказав, що той пасивний опір з боку частини робітників і членів партії, на який іноді наштовхувалася українізація, пояснювався деякими пересудами, що склалися в суспільстві внаслідок жорстокої боротьби під час громадянської війни. Пленум поставив завдання, щоб увесь робітничий клас України, незважаючи на національну приналежність, оволодів українською мовою і брав активну участь в соціалістичному будівництві України.

Керуючись партійними директивами, ВУЦВК і Раднарком УСРР у постанові від 30 квітня 1925 р. на доповнення до постанови від 1 серпня 1923 р. накреслили заходи щодо завершення українізації

до 1 січня 1926 р.¹⁴ Згідно з нею всі державні установи й державні торговельно-промислові підприємства, крім тих, що безпосередньо обслуговували національні меншості, і громадських організацій публічно-правного характеру, де українізація проводилася окремим порядком і в окремі строки, переводилися на діловодство українською мовою. Встановлювалося, що всі зносини державних установ і державних торговельно-промислових підприємств на території УСРР проводяться українською мовою, а зносини зазначених установ і підприємств з такими самими установами й підприємствами в інших республіках проводяться або російською мовою, або мовою тієї республіки, куди пишеться звертання. Загальносоюзні господарські організації зобов'язані були в зносинах з українським населенням /договори тощо/, центральними й місцевими українськими організаціями вести діловодство українською мовою. Відповідальність за дотримання встановленого порядку покладалася безпосередньо на їхніх керівників. До 1 січня 1926 р. всі акти публічно-правного характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки тощо на території республіки належало перевести на українську мову. При цьому надавалося право складати їх поряд з українською також і російською мовою або мовою відповідної національної меншості, тобто загальноживаною на тій чи іншій території.

Наркомюс УСРР зобов'язувався сприяти вивченню української мови працівниками державних установ і управлінь торговельно-промислових підприємств, збільшенню кількості й тиражу видань відповідних підручників, української літератури. Йому ж доручалося видати до 1 січня 1926 р. за посередництвом Держвидаву УСРР, Головнаукому України та Української Академії наук загальний академічний словник української мови, а також термінологічні словники з окремих галузей науки, передусім із суспільних.

Незалежно від функціонування курсів української мови, адміністрація установ і підприємств зобов'язувалася широко допомагати співробітникам у її вивченні. Індивідуальна перевірка знань кожного співробітника покладалася на атестаційні комісії та керівників установ, яким надавалося право звільняти осіб з недостатнім рівнем знання української мови.

14. ЗУ УРСР. - 1925. - № 26. - Ст.202.

* Взагалі слід відзначити плідну роботу Наркомату освіти в справі українізації у той час, коли його очолював О.Я.Шумський /1924-1927 рр./, незважаючи на те, що у нього були помилки. Так,

Підтверджувалася постанова про заборону приймати на службу осіб, які не володіють українською мовою /ст.20 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р./ . Крім того, встановлювалося, що співробітники державних установ та державних торговельно-промислових підприємств, що негативно ставляться до українізації і не вживають ніяких заходів, щоб вивчити мову, можуть бути адміністрацією цих установ і підприємств звільнені без видачі вихідного і прийняті на службу лише після того, як досить добре оволодіють нею.

У кожному центральному відомстві республіки створювалися відомчі комісії з питань українізації. На них покладалася перевірка її ходу

Він відстоював форсовані темпи українізації, необгрунтовано дорікав КП/б/У за нібито недостатню увагу до неї, інерцію апаратної, "технічної" українізації. Однак він не заперечував правильності взагалі національної політики партії, не ставив під сумнів її життєвість. Він лише відстоював свою точку зору щодо темпів цієї політики, ролі в ній партії, комуністів-українців, висловлював небезпідставно невдоволення методами роботи тодішнього генерального секретаря ЦК КП/б/У Л.М.Кагановича. І це останнє, а не націоналістичний ухил Шумського /так званий "шумськізм"/ і зумовило рішення про увільнення його від обов'язків наркома освіти України і його від'їзд з України. Це, на наш погляд, поклало початок переслідуванням тих, хто відповідав за українізацію, і насамперед, працівників Наркомату освіти УСРР, що також гальмувало роботу. На стані українізації позначилася також боротьба проти "хвильовизму", критика у 1933 р. за так званий "націоналістичний ухил" наркома освіти М.О.Скрипника. Економічні труднощі, які спіткали республіку на початку 30-х років, потребували серйозного аналізу ситуації. Однак замість цього почалися пошуки "ворогів" /"буржуазно-націоналістичних елементів"/ та їхніх пособників .

розгляд справ про прийом на роботу у виняткових випадках осіб, які не володіють українською мовою.

Такі самі комісії створювалися в губернських і окружних установах. Крім того, для керівництва українізацією було створено Центральну Всеукраїнську Комісію на чолі з Головою РНК УСРР В.Я.Чубарем, а на місцях - губернські й округові /окружні/ комісії, які очолювали голови відповідних виконкомів.

Наркомат робітничо-селянської інспекції УСРР та його місцеві органи мали періодично перевіряти хід українізації радянського апарату, особливо прийом на службу працівників, що не володіють українською мовою. Про результати перевірки вони мали доповідати відповідним комісіям.

Такі ж самі правила, як і щодо українізації застосовували й при переході на мови національних меншостей у районах, виділених в національні адміністративно-територіальні одиниці.

16 липня 1925 р. Раднарком УСРР на доповнення вищевказаної постанови ВУЦВК і РНК прийняв постанову "Про практичні заходи по українізації радянського апарату"¹⁵. Нею регулювався порядок роботи Центральної Всеукраїнської комісії по керівництву українізацією радянського апарату при РНК УСРР, а також урядничі комісії українізації. На останні, зокрема, покладалося проведення обліку особового складу співробітників установ і підпорядкованих їм закладів з розподілом їх на три категорії. До першої з них входили ті працівники, які добре володіли українською мовою, до другої - з посередніми знаннями, до третьої - які зовсім не знали мови. Крім того, урядничі комісії мали ознайомлювати співробітників з відповідними декретами та постановами, роз'яснювати наслідки, що випливали з незнання мови, організувати навчання співробітників української мови /створювати курси, здійснювати розподіл співробітників залежно від знання української мови на той чи інший курс, проводити атестацію по закінченні курсів/ тощо. Для вивчення української мови організовувалися курси двох типів - з 5-місячним строком навчання - для тих, хто не знав мови, і 3-місячним - для тих, хто потребував вдосконалення своїх знань.

15. ЗУ УРСР. - 1925. №56. - Ст.332. Постановою Раднаркому УСРР від 1 жовтня 1925 р. був затверджений склад Центральної Всеукраїнської комісії по керівництву українізацією при РНК УСРР. До неї увійшли: В.Я.Чубар /голова комісії/, І.Л.Булат /заступник голови/, М.О.Скрипник, О.Я.Шумський, Д.З.Лебідь, В.М.Познанський, В.І.Порайко, І.А.Мусульбас, С.Н.Власенко.

Новим кроком по шляху українізації державного апарату та проведенню культурної роботи став IX Всеукраїнський з'їзд Рад /3-10 жовтня 1925 р./, який доручив урядові поглибити цю роботу, а також посилити увагу до задоволення відповідних потреб національних меншостей. У постанові по доповіді наркомату робітничо-селянської інспекції, з'їзд, згідно з останніми декретами про національну політику, доручив робітничо-селянській інспекції звернути увагу на здійснення заходів, що полегшують українізацію державного апарату та проведення культурної роботи, покладають край бюрократичному опоріві у справі українізації¹⁶.

6 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури"¹⁷. Згідно з нею скасовувалися всі попередні /починаючи з 1919 р./ законодавчі акти, пов'язані з українізацією, і затверджувалося положення, яке кодифікувало все відповідне законодавство в цій справі. Основними його засадами стали норми законодавчих актів, прийняті в 1923-1925 рр. При цьому окремі питання було уточнено й удосконалено на підставі нагромадженого в цій справі досвіду й практики роботи.

Положення складалося з шести розділів. В першому, який мав назву "Засади", закріплювалася норма про рівноправність мов усіх національностей, що заселяли територію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Встановлювалося, що кожний громадянин будь-якої національності мав право у зносинах з державними органами, у всіляких публічних виступах, а також у всьому громадському житті вільно користуватися своєю рідною мовою. Державні органи повинні за бажанням кожного громадянина свої зносини з ним здійснювати його рідною мовою. У зв'язку з тим, що переважна

16. ЗУ УСРР. - 1925. - № 49-50. - Ст.308.

17. ЗУ УСРР. - 1927. - № 34. - Ст. 157.

більшість населення республіці розмовляла українською мовою, остання була обрана мовою офіційних зносин. В національно-територіальних адміністративних одиницях, визначених у встановленому порядку урядом УСРР, переважною мовою для офіційних зносин ставала мова відповідної національності, що становила там більшість.

Разом з тим державні органи в своїй роботі мали дбати про забезпечення інтересів національних меншостей, не відокремлених у національно-територіальних адміністративних одиницях, а також національностей, що становили меншість у складі населення національно-територіальних адміністративних одиниць. Державні організації, розташовані поза межами цих одиниць, але призначені виключно для обслуговування потреб якоїсь окремої національності, або такі ж організації в межах вищевказаних одиниць, призначені виключно для обслуговування потреб національності, що становила місцеву меншість в такій одиниці, мали користуватися у своїх зносинах мовою тієї національності, яку вони обслуговували.

Другий розділ "Про мову, вживану в державному житті УСРР" складався з п'яти підрозділів: а/ про мову законів, урядових та відомчих постанов і наказів; б/ про мову державного герба, державних печаток, штампів, вивісок, плакатів, оголошень, різних емблем тощо; в/ про мову актів публічно-правового характеру та різних словесних визначень, оголошуваних до загального відома; г/ про мову діловодства і зносин держанню: органів та організацій; д/про мову діловодства та ведення справ у судових установах. Встановлювалося, що декрети, постанови та накази ВУЦВК, РНК, УЕН*, центральних відомств та установ УСРР, а також окружних виконавчих комітетів та міських Рад, призначені для загального відома, належить публікувати обов'язково українською і, крім того, російською мовами, а найважливіші урядові акти з числа зазначених вище - також і мовами національних меншостей республіки.

* Українська Економічна Нарада

Відомчі розпорядження, бюлетені, збірники наказів, журнали, а також окремі обіжники /циркуляри/, інструкції і т.ін., призначені для місцевих органів влади, мали друкуватися українською мовою, при цьому для обслуговування національно-територіальних адміністративних одиниць вони видавалися мовами відповідних національних меншостей в УСРР.

Тексти написів на державному гербі УСРР та на державній печатці республіки належало подавати українською мовою, при цьому в національно-територіальних адміністративних одиницях допускалося вживання паралельного тексту мовою відповідної національної меншості. Всі наркомати, як об'єднані, так і не об'єднані, управління уповноважених наркоматів Союзу РСР в УСРР, всі державні, промислові, торговельні та інші установи, підприємства та організації на території УСРР як республіканського й місцевого, так і загальносоюзного значення, а також будь-які їхні органи, філії та заклади повинні були мати печатки, штампи, вивіски, плакати, оголошення, різні емблеми тощо із написами на них українською мовою, при цьому допускався паралельний текст кожною іншою мовою. За аналогічними правилами укладалися всі акти публічно-правового характеру, зокрема особисті посвідчення, свідоцтва про освіту, виписки з актів громадського стану й т.ін. /при цьому одержувачів належало попередити про їхнє право вимагати викладу паралельного тексту бажаною для них мовою/ а також усі вивіски, штампи печаток, оголошення для загального відома, плакати, афіші, повістки тощо /якщо те чи інше оголошення чи відозва, тощо стосувалися виключно національної меншості, можна було застосувати мову даної національної меншості без обов'язкового паралельного українського тексту/, етикетки на виробих промислових закладів на території УСРР, фабричні знаки, марки, умовні скорочення або фірмові назви і т. ін.

Закріплювалося положення, за яким в усіх державних установах, на підприємствах та в організаціях як республіканського й місцевого, так і загальносоюзного значення на території УСРР, за винятком державних установ, підприємств та організацій інших союзних республік, що обслуговували виключно потреби національних меншостей, внутрішнє діловодство та рахівництво, а також всі зносини належало проводити українською мовою. Державні господарські організації загальносоюзного значення, філії й окремі заклади на території республіки мали вести діловодство та рахівництво в зносинах з українським населенням та центральними й

місцевими державними організаціями українською мовою. Державні організації, призначені за їх положеннями чи статутами для обслуговування виключно потреб окремих національних меншостей, мали здійснювати внутрішнє діловодство та рахівництво мовою відповідної національної меншості або українською. Встановлювалося, що зносини державних організацій, розташованих на території УСРР, з державними організаціями інших союзних республік, розташованими за межами республіки, мали проводитися мовами, що вживалися в тих республіках, або російською мовою. Якщо державні установи, підприємства та організації одержували папери або документи незрозумілою для них мовою, вони не мали права відмовлятися від розгляду справи по суті. В зазначених випадках, а також у разі необхідності вони мали звертатися до судових перекладачів.

Внутрішнє діловодство, рахівництво і ведення справ у судових установах, а також їх зносини з усіма іншими державними установами, підприємствами та організаціями належало проводити українською мовою згідно з вищенаведеними правилами. Для забезпечення інтересів національних меншостей, що становили компактні маси, серед місцевого населення і не були відокремлені в національно-територіальні адміністративні одиниці, організовувалися окремі так звані національні камери, в яких діловодство та судочинство належало проводити мовою відповідної національної меншості. У тих випадках, коли сторони, звинувачуваний, потерпілий, обідки чи експерти не володіли мовою, що нею здійснювалась судочинство в судовій установі, суд, якщо він не володів відповідною мовою, зобов'язаний був запросити перекладачів і повідомляти заінтересованих осіб про кожну судову дію через перекладача.

У третьому розділі ; "Про мову в шкільних закладах та наукових установах" було закріплено положення про те, що мережу освітніх установ належало будувати так, щоб населення кожної національності мало можливість здобувати освіту рідною мовою. При цьому встановлювалося, що українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей і російську мову в усіх школах і дитячих будинках з неросійською мовою навчання належало викладати як обов'язкову дисципліну відповідно до встановленого навчального плану.

В школах фабзавучу, на робітничих курсах викладання мало про-

* Спеціальні органи юстиції /нарсуд, нарслідчі та судовиконавці/ для обслуговування національних меншостей.

водитися рідною мовою учнів, а в профшколах - українською мовою за винятком призначених для обслуговування потреб національних меншостей.

Закріплювалося положення про те, що вищі учбові заклади, за винятком призначених виключно для обслуговування потреб національних меншостей, проводять свою роботу українською мовою, при цьому до остаточного переведення їх на українську мову остання викладалася як обов'язкова дисципліна. Всі особи, які вступали до вищих учбових закладів УСРР і не закінчили професійної школи або робфаку з українською мовою викладання, складали окремо іспити з української мови в обсязі, що його, встановлював Наркомат освіти УСРР. Для осіб, що вступали до вищих учбових закладів України з інших союзних республік, для іспиту з української мови встановлювалися окремі пільгові отроки.

Вчителі, викладачі, професори та наукові співробітники всіх учбових закладів та наукових установ УСРР мали задовольняти щодо знання української мови та мов відповідних національних меншостей вимогам, встановленим для службовців державних установ. На посади професорів і викладачів вузів належало призначати лише осіб, що могли проводити викладання українською мовою, Винятки допускалися тимчасово лише з дозволу Наркомату освіти республіки з умовою вивчити мову і перейти на викладання нею через певний строк.

Всю науково-дослідну роботу та всі справи науково-дослідних кафедр інших наукових закладів в республіці, за винятком призначених виключно для обслуговування потреб національних

меншостей, належало здійснювати українською мовою. Не дозволялося зарахувати до числа аспірантів осіб, які не знали української мови в установленому Наркоматом освіти УСРР обсязі. Всі аспіранти науково-дослідних кафедр, що готувалися до наукової діяльності, мали складати окремо іспит з української мови.

Четвертий, п'ятий та шостий розділи регулювали питання вживання мов у національно-територіальних одиницях, а також забезпечення рівноправності мов національних меншостей, не відокремлених в такі одиниці, й рівноправності мов в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці. Основним стрижнем цих розділів було положення про те, що державні організації забезпечують можливість кожному громадянину звертатися до них і одержувати відповіді рідною для нього мовою.

В сьомому розділі йшлося про спеціальні органи та заходи, які мали ними вживатися щодо забезпечення рівноправності мов у республіці. Загальне керівництво в цій справі покладалося на Всеукраїнську Центральну комісію українізації при РНК УСРР на чолі з Головою Раднаркому.

Практично всю роботу в округах мали здійснювати окружні комісії українізації при окружних виконавчих комітетах. Керівництво та відповідальність за її проведення в державних організаціях покладалися на керівників останніх. При наркоматах та в центральних установах УСРР належало створити урядничі комісії українізації в окладі голови - керівника установи або його заступника, представника місцевому, а також осіб, окремо призначених керівником установи. На ці комісії було покладено проведення обліку особового складу співробітників установ і підпорядкованих їм закладів з метою з'ясування рівня знання ними української мови, організацію курсів, гуртків української мови, проведення широкої культурно-освітньої роботи.

Не допускалося прийняття на роботу в державні організації службовців, які не знали української мови, а в національно-територіальних одиницях, крім того, і мови місцевої більшості. Для осіб, що бажали дістати посади в державних організаціях УСРР, але не мали документів про знання мов, при наркоматі освіти та його місцевих органах створювалися спеціальні кваліфікаційні комісії, що за плату перевіряли знання мови в таких осіб і видавали їм відповідні довідки.

Останній, восьмий розділ встановлював кримінальну відповідальність за порушення правил цього Положення. Встановлювалося також, що співробітників, які не докладали належних зусиль до вивчення української мови або мови відповідної місцевої національної більшості, а також тих з них, що негативно ставилися до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно могли звільнити з посади, не видаючи вихідної допомоги і без попереджень.

Аналізуючи законодавство з питань українізації, слід висловити ряд міркувань, які, на нашу думку, заслуговують на увагу в сучасних умовах, зокрема, з огляду на мовне питання. Насамперед, як нам здається, українізація не зводилася в розглянутий період лише до вивчення і впровадження української мови. Вона безумовно пов'язувалася з розвитком на основі ленінської національної політики економіки і культури Радянської України, широким висуванням працівників-українців на роботу до різних установ та організацій, зміцненням органів влади шляхом залучення до управління ними робітників і селян, з боротьбою проти бюрократичних та міщанських елементів. В силу цього українізація була одним з найважливіших заходів зміцнення союзу робітничого класу і селянства, наближення державного апарату до населення, розвитку і зміцнення Української Радянської держави. Голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар. наголошував у доповіді уряду України на УІІ Всеукраїнському з'їзді Рад, що "українізацію не можна розуміти лише як вивчення української мови. Ні, українізація полягає в тому, щоб залучати до державної роботи максимальну кількість українського елемента, щоб у рамках пролетарського Союзу Радянських Республік виявити максимум самостійності в роботі кожної самостійної республіки"¹⁸. Однак це було неможливо в умовах культу особи Сталіна, посилення адміністративно-командного стилю у справі національно-культурного будівництва. Тому, в 30-х роках почався процес згортання українізації.

По-друге, поряд з українізацією радянського і господарського апарату проводилася велика робота в справі розвитку культури інших національностей, що проживали на Україні, забезпечення їхніх прав та інтересів, залучення їх до радянського будівництва. Мова-

18. УІІ Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і чотонно-армійських депутатів. 17-20 січня 1924р. - Харків, 1924.-С.12.

ми національних меншостей відкривалися школи, театри, клуби, хати-читальні, бібліотеки, видавалися газети, література, подавалася юридичне допомога. У місцевостях, де проживали більш-менш компактні маси представників національних меншостей, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці. Так, на 1 жовтня 1925 р. у республіці було виділено 348 національних сільрад, у тому числі : 117 - німецьких, 69 - російських, 64 - польських, 28 - болгарських, 27 - грецьких, 19 - єврейських, 13 - чеських, 9 - молдавських. Було утворено 7 національних районів, з них 5 - німецьких, 1 - болгарський та 1 - польський. До кінця 1926 р. на Україні існувало вже 899 таких сільрад, 42 національні селищні ради та 12 національних районів, а на початок 1931 р. було 995 національних сільрад /404 - російські, 251 - німецька, 98 - єврейських, 148 - польських, 34 - болгарських, 30 - грецьких, 16 - молдавських, 10 - чеських, 4 - білоруські, 89 - національних селищних рад і 25 національних районів /8 - російських, 7 - німецьких, 3 - болгарські, 3 - грецькі, 1 - польський, 3 - єврейські/. Національні райони були розміщені в основному на Харківщині, Запоріжжі, Луганщині, Одещині, Херсонщині, Криворіжжі, Маріупольщині, Волині, Мелітопольщині, у Донбасі.

В місцевостях, де національні меншості становили більшість . або значну кількість населення, створювалися судові камери мовами цих меншостей. Так, у 1924 р. функціонувало 9 таких національних судових камер, 1925 - 12, 1926 - 69, 1928 - 81, у 1929 р.-85 /23 - російські, 9 - німецьких, 3 - болгарські, 2 - грецькі, 49 - єврейських/. До 1930 р. було створено також 10 національній камер народних слідчих та 7 - судових виконавців. Якщо у 1925/26 рр. було відкрито 1522 школи мовами національних меншостей, де навчалося 140 113 учнів., то в 1929/30 рр. їх було вже 3579 /401 72: учнів/.

Як же вирішувалася законодавством 20-х років мовна проблема. У Конституції УСРР 1919 р., а пізніше й 1929 р. не вживайся термін "державна мова" або якийсь інший термін. Мови всіх народів, які проживали в республіці, оголошувалися рівноправними. Кожному громадянину, незалежно від його національності, забезпечувалася повна можливість в його зносинах з державними органами і в усіх публічних виступах, а також у всьому громадському житті вільно користуватися рідною мовою. Докладніше ці питання роз'яснювалися в законодавчих актах 1923-1925 рр. та в положенні ВУЦВК і РНК

УСРР 1927 р. яке слід, на наш погляд, розглядати як "закон про мову" /хоч там порушувалися й інші питання/. Однак і в них термін "державна мова" відсутній. Йдеться про найбільш загальнозживані мови - російську і українську і про вибір української мови як переважної мови для офіційних зносин.

Державні ж органи, у свою чергу, були зобов'язані на бажання кожного громадянина свої зносини з ним здійснювати його рідною мовою.

Як же вирішувалося це питання в конституційному законодавстві інших радянських республік? Ще до створення Союзу РСР положення про державну мову було закріплено лише в Конституції Соціалістичної Радянської Республіки Грузії, яка була прийнята в березні 1921 р. /за 6-ю статтею нею була грузинська мова/.

Після створення Союзу РСР питання про державну мову вирішувалося в конституціях союзних республік по-різному. Положення про державну мову з'явилося в конституціях інших закавказьких радянських республік: тюркську - в Конституції Азербайджану /редакція 1935 р./, вірменську - в Конституції Вірменської Радянської Республіки 1927 р. Аналогічне положення було закріплене і в Основному законі Туркменської Радянської Республіки 1927 р. За ним державними мовами республіки визнавалися дві мови: туркменська та російська. Одночасно конституції названих радянських республік забезпечували національним меншостям, що проживали на їхній території, право вільного розвитку і вживання рідної мови як у культурно-освітніх, так і в державних установах.

Трохи інакше вирішувалося це питання в конституціях Білоруської РСР /1927р./ і Таджикицької РСР /1931 р./. За Конституцією БРСР за всіма громадянами Білорусії визнавалося право вільного користування рідною мовою на з'їздах, у суді, в управлінні та громадському житті. Національним меншостям гарантувалося право й реальна можливість навчання в школах рідною мовою. В тих місцевостях БРСР, де вони становили більшість населення, створювались Ради, які працювали мовою даної національності та найбільш повно враховували в своїй роботі національні особливості території. У державних і громадських установах та організаціях Білорусії встановлювалася повна рівноправність білоруської, єврейської, російської та польської мов. Цими мовами, за конституцією БРСР, належало публікувати найважливіші законодавчі акти. Водночас стаття 22-га Конституції БРСР 1927 р. встановлювала, що, зважаючи на значну перевагу в республіці населення білорусь

кої національності, білоруська мова обирається як переважна для зносин між державними, професійними та громадськими установами й організаціями. Аналогічні положення були зафіксовані також в Конституції Таджикиської РСР /лютий 1931 р./. За нею переважною мовою для діловодства між установами та організаціями оголошувалася таджицька мова.

Зовсім по-іншому вирішувалося питання в Конституціях УРСР і Узбекиської РСР. Як уже відзначали, Конституція УСРР не проголосувала будь-яку мову державною. Так само не робилося цього і в Конституції Узбекиської РСР /березень 1927 р./: В ній лише відзначалося, що законодавчі акти публікуються в республіці трьома мовами: узбецькою, російською та таджицькою /стаття 17/."Після 1936 р. термін "державна мова" був збережений тільки в конституціях закавказьких республік.

І на закінчення слід відзначити, що проблеми українізації ще потребують додаткового і докладнішого вивчення. Не на все можна відповісти однозначно, що й дістало своє відображення в літературі. Тут же йшлося про дискусію навколо питання про те, хто має визначати мову навчання в учбових закладах. Суперечки виникали також навколо строків проведення українізації, самої її суті, "теорії боротьби двох культур", з приводу "незрозумілості" української мови для більшості селянства /оскільки вона є начебто галицькою мовою/, яким є пролетаріат на Україні за національністю – російським чи українським тощо. Необхідно також відзначити, що мали місце спроби примусової українізації, адміністрування в цій справі, різні перекручення, намагання проводити українізацію в короткі строки. Звичайно, це було перекрученням ідеї українізації державного апарату. Таким чином, різні аспекти українізації доводилося розв'язувати в умовах гострої полеміки. Тут слід усе розставити по місцях. Треба лише сказати, що кампанія проти так званого "націонал-ухльництва" на Україні в 20-30-х роках сприяла згортанню об'єктивно зумовленого процесу українізації. Ця кампанія була складовою частиною сталінської русифікаторської політики.

В даному препринті зроблено спробу розглянути лише деякі аспекти надзвичайно складної і цікавої проблеми, якою є українізація. Вона потребує окремого дослідження із залученням нових архівних матеріалів, об'єктивної, принципової оцінки всіх її аспектів.